
UDK 808.62-14
Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno 14.05.1998.

Ivo Škarić
Filozofski fakultet, Zagreb, Hrvatska

ŠTO S HRVATSKIM STANDARDNIM REFLEKSOM DUGOGA STAROGA JATA?

SAŽETAK

Problem hrvatskoga standardnoga refleksa dugoga staroga jata, kao nesumnjivo prozodijski različitog od kratkog, u smislu dodatne još neodređenosti fonemskog sadržaja, neodređenosti pravilnog izgovora i razumnoga pravopisnog rješenja, nije izvorno unutarnji hrvatski jezični problem, nego ga je Hrvatima u prošlom stoljeću sugerirao V. S. Karadžić zauzimajući se potom uporno za izgovorno dvosložni dugi jat s tri glasnika u slijedu [i - j - e], koja treba, prema načelu da se piše kao što se govori, i pisati ije. U praksi i u novijoj normativistici takvo je fonemsko i fonetsko normiranje odbačeno, a pravopisno rješenje odbacuje praksa kroz "nenaučljivost" pravopisnog propisa od strane prosječnih korisnika hrvatskog standarda. Suvremenim se preispitivanjima dugog jata ovo istraživanje pridružuje s fonetskog, komunikacijskoga stajališta. Ispitana je akustična slika dugog i kratkog jata uzornih govornika, a potom je ovjerena sposobnost slušnog razlikovanja umjetno izdvojenih odsječaka kratkoga i dugoga jata. Mjerenjem duljine reakcije ispitana je efikasnost čitanja dugog jata pisanoga kao ije, ie i je. Izmjereni su podaci takvi da upućuju na najrazumniju interpretaciju da je hrvatski standardni refleks dugoga staroga jata dvofonemski slijed /j-e/, da se izgovara kao jednosložni [jě] i da je za njega najpovoljniji način pisanja je, što znači da je dugi jat u svojoj jezičnoj naravi izjednačen s kratkim, od kojega se ralikuje samo po duljini vokala /e/, kao što i svi drugi samoglasnici mogu biti prozodijski dugi i kratki. Nakon stoljeća i pol raznih pokušaja i nastojanja da se refleks dugoga staroga jata razdvoji od kratkoga još i drukčije, osim prema duljini, hrvatski se jezični osjećaj iskazao otpornim ostajući čvrsto u svojoj jezičnoj tradiciji fonemskoga nerazlikovanja.

Ključne riječi: hrvatski jezik, standardni jezik, pravopis, fonetika

UVOD

Sve što se ovdje bude raspravljalo o refleksu dugoga staroga jata, ticat će se samo hrvatskoga standardnog idioma. Zbog veće jasnoće, određujem predmet razmatranja još jednom i negativno: neće biti riječi o nestandardnim idiomima, pogotovo ne o dijalektima (o tome kako se govori u "južnim" krajevima, kako u istočnoj Hercegovini, kako u Pljevljima, kako u zapadnoj Srbiji i drugdje), o čemu su se u prošlosti iscrpljivale jezikoslovne rasprave o refleksu jata, niti će se problem otežavati pokušajima ujedinjavanja drugih nehrvatskih standardnih idioma (srpskoga, bošnjačko-muslimanskoga, crnogorskoga), kojih se refleks staroga jata također tiče. Takvim ograđivanjem predmeta otvara se ravna prečica, kojom se već s polazišta vidi konačan odgovor na pitanje u naslovu, a taj je: [je] , /je/ , "je".

Iako je skoro stoljeće i pol prošlo od Bečkog dogovora (1850), na kojemu su glasoviti nazočni Hrvati "jednoglasice" prihvatili odredbu Vuka Stefanovića Karadžića da se "... gdje su dva sloga (Sillaba) piše *ije*, a gdje jedan slog *je...*", što je uključivalo i izgovorni propis po Karadžićevu načelu "Sto god se izgovara, neka se i piše" i obrnuto, i premda je prošlo više od sto godina od pojave Brozova *Hrvatskoga pravopisa* (1892), kojim je pisanje i izgovaranje *ije* za dugi jat i *je* za kratki za hrvatski jezik postalo službeni propis, u hrvatskom je suvremenom standardnom jeziku sada sve posve sređeno što se kratkoga refleksa jata tiče, ali je dugi refleks ostao otvoren kao neizliječena rana. Ostao je posvemašnje neodređen - i prozodijski, i glasnički, i asimilacijski, i fonemski, i pravopisno, i stilistički.

NEODREĐENOSTI REFLEKSA DUGOGA STAROGA JATA

Prozodijska neodređenost

Prva je i najveća prozodijska dvojba: dva sloga ili jedan slog. Dva sloga, netom je rečeno, zastupao je V. S. Karadžić, što je Daničić označavao kao *ije* za ono što u ikavskom i ekavskom odgovara dugosilaznomu naglasku (*svjjet*), kao *ije* za ono što odgovara dugouzlaznomu naglasku (*zvizjzda*) i *ije* za ono što odgovara dugomu nenaglašenomu slogu. Treba reći da Hrvatima nikad i nigdje izvorno i spontano to nisu bila dva sloga - ni govornicima, ni piscima, ni jezikoslovcima (osim u ono nekoliko iznimaka - *dvije*, *poslije*, *prije*, *smijem*). Dva sloga ("sillaba") nametnuo im je V. S. Karadžić, i to na temelju istočnohercegovačkih govora (onih koje bismo danas označili kao govor "Vučurovićevih Hercegovaca", a ne širokobrijeških). Izvorno dvosložnoga refleksa jata nema u hrvatskoj jekavskoj poeziji, ni onoj narodnoj ("Sto se b'jeli u gori zelenoj"), ni u dubrovačkoj ("O l'jepa , o draga, o slatka slobodo"). Svoj su spontani jezični ritam pjesnici u stihovima označavali, zbog drukčije službene norme, kao jezičnu pogrešku, kao eliziju, otpadanje sloga, kojega nije ni bilo (v. Vončina, 1993, b). Većina je hrvatskih jezikoslovaca, bez obzira na to što su

pobijedili vukovci, dvosložni refleks jata smatrala nehrvatskim. B. Šulek u članku "O dvoglasu ie" (1854) dvosložni izgovor označava kao dijalektalnu osobinu "južnih" dijalekata. M. Rešetar smatra da se dvosložno *iie* može čuti u istočnoj Hercegovini i u zapadnoj (jekavskoj) Srbiji u običnom govoru, ali ne i na zapadu, pa se stoga "jekavsko područje može dijeliti u dvije zone - u zapadnu, gdje je *ije* redovno *ie*, i u istočnu, gdje može biti i dvosložno *iie*." (Rešetar, 1942, str. 209). Suvremeni hrvatski jezikoslovci svi odreda drže da je hrvatski redovan izgovor staroga dugoga jata jednosložan - i Brozović (1973., 1991), i Pavešić (1975), i Babić, Težak (1973), Vukušić (1990/91), Vončina (1993), Pranjковиć (1997). U tom jednom slogu dugim se izgovara *e*, pa se tako i označava: *d'j'će*, *cv'j'et*, *uv'j'ek*. Tako ostaje, smatraju neki (Rešetar 1942, Brozović 1991), i onda kad se ostvaruje dvosložan izgovor: dijěta, tijělo, uvijek, što neki osporavaju (Raguž, 1992), jer bi tako nastala treća dodatna mora za koju nema opravdanja.

Glasnička neodređenost

Otkako je V. S. Karadžić sugerirao Hrvatima da refleks dugoga jata treba pisati s tri slova *iie*, odonda postoji i izgovorno pravilo da to treba i izgovarati kao slijed triju glasnika: *i - j - e*. Međutim, to nije prihvaćeno odmah, pa niti od svih, a niti posve tako, da bi se na kraju pokazalo da nije prihvaćeno uopće. Babukić je (1836) zastupao tradicionalno izgovorno nerazlikovanje dugih od kratkih refleksa jata ("ilirsko ě razložno (je) kao je izgovarati; n. p. svět, věra, dělo; čitaj svjet, věra, djelo itd."); prema Vončina, 1993, str. 146). Ipak, većina ondašnjih hrvatskih jezikoslovaca, pa sve i do današnjih, prihvatila je razlikovanje, ako ne kao *iie - ie*, a ono nekako drukčije. Šulek (1854) nije htio da refleks dugoga jata bude dvosložan nego jedan dvoglasni samoglasnik *ie* ("dvoglasac"), koji se razlikuje u izgovoru od *je*, kako se izgovara refleks kratkoga jata. Da je refleks dugoga jata suglasnički diftong, smatra i Rešetar (1891., 1942): "Svi mi zapadni jekavci i svi rodnom ikavci i ekavci izgovaraćemo i nadalje dugo ě ponajviše, ili redovno kao jednosložan dugi diftong", tj. kao *ie*, kako ga je sam označavao. Diftonški izgovor refleksa dugoga jata u novijoj normativistici zastupa i D. Brozović (1973., 1991., 1997) označavajući to sa *ije*. Tu negdje, čini se, oblikuje se konsensus, jer Vukušić (1991) prihvaća citirajući Babića (1973): "Uz ijekavski izgovor u hrvatskom je književnom jeziku prevladao jekavski izgovor, tj. mjesto *iie* izgovara se dvoglasničko dugo 'je o čemu, među ostalim, obilje potvrda nalazimo i u pjesmama ..." Dakle, postoji veliko slaganje u tome da su reflesi dugoga i kratkoga jata oba jednosložna, ali nema jasnog određenja tih slogova, barem ne onoga od dugoga jata. Od Babukićeva *ie* u dugom slogu, preko Šulekova dvoglasca *ie*, za koji ne znamo da li je podudaran s Rešetarovim diftongom *ie* ili s Brozovićevim diftongom *ije*, do Babićevog dvoglasnog dugog *je* svugdje je grafijski prikaz drukčiji, a opis neprecizan. Fonetski gledano postoje tri stupnjevite mogućnosti uvođenja zvuka u *e*. Sve tri su klizni zvukovi različitih strmina klizanja i različitog početnog razmaka između prvih formanta. Najblaže je klizanje uz najmanji početni

razmak u diftongu *je*, nešto je strmije klizanje formantata s nešto širim početnim formantskim razmakom kad je ispred *e* polusamoglasnik *i*, a najstrmije klizanje uz najveći početni razmak ima zvonki suglasnik *j* pred samoglasnikom *e*. Dakle, postoje kao mogućnosti jedan diftonški samoglasnik implozivnog izgovora (što znači da mu je sam početak u vrhu sloga) te još dvije mogućnosti eksplozivnog izgovora, tj. okidača sloga: polusamoglasnički okidač sloga *i* i sonorni suglasnički okidač *j*. Ta dva okidača sloga zasebni su glasnici, jer ne stoje na istoj razini u slogu gdje je samoglasničko *e*, a između njih je razlika poput one između *w* i *v* (npr. u engleskome i francuskome). U hrvatskome standardnom izgovoru razlika između *i* i *j* javlja se samo u različitim položajima (*i* samo i obavezno između samoglasnika od kojih je jedan *i* ili *e*), a nikad opazajno i ponovljivo u istom položaju. Zato je i vrlo sumnjivo razlikovanje *iē* od *je*, tj. onda kad se izmakne prozodijska duljina vodilja, po čemu bi se navodno trebali razlikovati dugi od produženoga refleksa jata (npr. *diēte* i *djēdo*). Tu neki "osjećaju" razliku, čak golemu, tvrde, pa opet se brkaju. Čak i Karadžić koji je sve to i započeo. Polemizirajući s Boranićem, Rešetar (1942., str. 218) zaključuje: "U pogledu ovih slučajeva gdje se Vuk koleblje između ije i je (tj. produženoga jata "u poziciji", I. S.) Boranić i ja slažemo se da treba to kolebanje ispraviti, samo što idemo protivnim putem: on voli provoditi izuzetno je, dok ja volim provoditi redovno ije." A sporne su bile brojne riječi koje su oni "voljeli" različito provoditi. Rešetar bi, za razliku od Boranića pisao (valjda i mislio svoj diftong *je*) u kategorijama koje predstavljaju riječi *vidijevši*, *zasijenaka*, *Nedijelko*, *pridijevka*, *kolijence*, *Stijepo*, *zamijerati*, *viještac*, *vijernost*. Zanimljivo je da se u zrcalnoj slici toga ne javlja nesigurnost, pa se u skraćenom jatu ne "čuje" *ije*, tj. nije. *Nijemaca* od *Nijemac*, *svijetski* od *svijet*, *lijepši* od *lijep*, *dijeca* od *dijete* itd. To svakako govori o prednosti *je* nad *ije* i o njegovoj većoj stabilnosti, na što ću se još vratiti kad bude riječ o fonemskoj slici refleksa jata.

Asimilacijske neodređenosti

Posve je očito da se *j* od jata asimilacijski ne ponaša kao nejatov *j*. Ne združuje se *j* od jata sa *t* i *d* u *ć* i *đ* (u *ćerati* od *tjerati*, u *deca* od *djeca*) kao što se združuje nejatovsko *j* (npr. u *pruće*, *voda*). Isto tako jatovsko *j*, ne izaziva umetanje *l* iza usnenih suglasnika (pa nemamo *pobljeći*, *vljera*, *pljevati*, *mljesto*, nego *pobjeći*, *vjera*, *pjevati*, *mjesto*), a ispred nejatovskoga *j* takvo se *l* umeće (npr. *zemlja*, *koplje*, *groblje*). U tome je ponašanje refleksa dugoga i kratkoga jata jednako, što je Maretiću (1993) bilo dostatno za pretpostavku da su oba jata imala jednak glasnički značaj, *iē* i *iĕ* sve do novijega doba, budući da je epentetsko *l* novija pojava. Danas je u kratkom i u produženom refleksu staroga jata zasigurno *j*, koje se u susretu sa *n* i *l* združuje u *ñ* i *l* (npr. *sneško*, *lepota*, *lĕta*), kao što se i nejatovsko *j* združuje (npr. *daļi*, *grane*), a to što jatovsko *j* ne djeluje asimilacijski i prema prije navedenim dvama pravilima nimalo ne čini dvojbenim njegov glasnički i fonemski značaj sada. To je važno istaknuti zato da

bi se utvrdilo da asimilacijska potencija, ili distribucijska ograničenja, ne čine u sinkroniji odlučujuću razliku među segmentima, već je to unutarnje razlikovno obilježje za foneme, a opazajno obilježje za glasnike. Da nije tako trebali bismo govoriti o dvama fonemima /j/ u hrvatskome sada, o onome kakav je u riječima *jedem*, *gorje* i o onom u refleksu kratkoga jata, npr. u riječima *tjerati*, *mjera*. Tima dvama trebalo bo pridodati ono što se nalazi ispred dugoga *ē* u refleksu dugoga jata, a što se ne združuje nužno sa *n* i *l* u *n* i *l*, pa bismo imali tri fonema /j/ u suvremenom hrvatskom na temelju asimilacijskih potencija. Takvo što bi trebali zastupati oni koji su uvjereni u poseban fonemski sastav dugoga jata samo zbog toga što se njegov početak ne stapa s prethodnim *n* i *l*.

Ponovimo da asimilacijska potencija ili distribucija nije dovoljan kriterij za izdvajanje posebnih fonema. Ne može se tvrditi da nije /j/ nešto što može stajati iza *n* i *l*. Dapače, ako postoji razlog nestapanja, kao što je morfemska granica (npr. u [injekcija], [konjugacija], [danje], [jedanje], [valje] itd.) ili ako je jaka grafijska sugestija *i*e, *j* se neće asimilirati. (Ljudi pod utjecajem grafijske sugestije govore često [znatće], [gradski], [izkuće] umjesto pravilnoga [znaće], [gratski], [iskuće]). U obrani ne-*j* u refleksu dugoga jata često stoji pogrešan dokaz koji se zove *petitio principii*, tj. dokazuje se nešto onim što bi tek trebalo tim dokazom dokazati. U ovom slučaju taj nevaljan izvod može glasiti ovako: *n* i *l* ispred refleksa dugog jata ne prelaze u *n* i *l*, što potvrđuje izgovaranje onih koji poštuju to pravilo. Ipak, posve je sigurno da mnogi ljudi krše to pravilo, pa govore podjednako početke riječi u *Nijemac* i *Njemica*, *slijep* i *sljepoća*, *lijep* i *ljepši* i sl. Ispitivanja pokazuju da i vrsni govornici često izgovaraju *n* i *l* pred refleksom dugoga jata, a tolerancija je slušača toga velika, dapače većina to i ne zamjećuje.

Dodajmo još da u asimilacijskom pogledu nisu ravnopravne kombinacije *n,l + jē* i *n,l + jē*, čak i onda kad je *jē* baš to, a ne nešto kao *īē* ili *ġē*. Razlika je slična onoj koja je između strjelica i strjela, gdje dugi slog podnosi veći broj stepenica koji ga okidaju nego kratki slog. Dugi slog podnosi prvu suglasničku stepenicu, drugu na kojoj je *r* te još i treću na kojoj je *j* prije samoglasničke četvrte stepenice. Kratki slog s tom lakoćom podnosi tek dvije okidajuće stepenice - prvu suglasničku i drugu na kojoj je *r*, dok treću na kojoj bi trebalo stajati *j* (kao npr. u *strjelica*) ukida, i to ne zato što bi nešto vuklo prema "ekavizmu", nego jer je *j*-stepenica najlabavija u slogu. Kad se međutim na mjestu *r* nađe *l*, koje je istog stupnja sonornosti kao *r*, ali s mogućnošću združivanja sa *j* na jednoj stepenici u slogu, takvog "ekavizma" nema (npr. usporedno s *vrijeme - vremena* imamo "jekavski" *slijep - sljepilo*, a ne *slepilo*). (Odatle "ekavizmi" i u dječjem tepanju; za ispadanje i sažimanje suglasnika zbog slogovne građe v. Škarić, 1991., str. 330-335) Tako se jednako može tumačiti obavezno sažimanje *n,l + jē* u *nē* i *jē*. Naime, time se smanjuje jedna stepenica slogovnih okidača, na što tjera kratkoća sloga. Lagodnije je, s druge strane, odvijanje dvostupnjevutih *n,l* i *j* kad je slog dug, pa mu i najlabavija stepenica stiže razviti svoju dovoljnu eksplozivnu snagu.

Fonemska neodređenost

I dok se u suvremenom opisu hrvatskoga standardnoga jezika nedvojbeno tvrdi da je refleks kratkoga jata, pa i produljenoga kratkoga jata, dvofonemska skupina /j e/, a da je nakon /n/ i /l/ /ñ e/ odnosno /l e/, dotle je opća fonemska slika refleksa dugoga jata posve mutna. Preklapaju se fonemske slike: skupina tri fonema / i j e/, skupine dva fonema /i e/ i /j e/ te jedan fonem /iē/; uz /n/ i /l/ još se otvaraju mogućnosti i /ñ e/ odnosno /l e/. Na temelju onoga kako su opisivali jezik predfonološki jezikoslovci, možemo danas tumačiti da su Karadžić i njegovi sljedbenici s tri slova u pismu i s tri glasnika u izgovaranju imali tri fonema u refleksu dugoga jata. Šulekov opis jednosložnoga dvoglasca upućuje na jedan fonem, diftong /iē/, a naravno takav je prema opisu i Rešetarov diftong. Za Brozovića, koji je fonološki znalac, ne treba se niti domišljati jer on i naučava da je refleks dugoga jata jedan poseban dvoglasnički vokalski fonem, dakle diftong /iē/ koji on transkribira sa /ije/. Fonemsku skupinu /je/ zastupaju predkaradžićevski hrvatski jezikoslovci, izrazito Babukić, a u novije vrijeme vrlo jasno i fonološki argumentirano S. Pavešić (1975) i neizravno N. Bašić (1996). Slijed dvaju fonema od kojih je prvi polusamoglasnički aproksimant /i/, tj. skupina /i e/ ne znam kome pripisati, jer to nitko jasno i neposredno ne zastupa. Možda se može zamisliti da tako interpretiraju oni koji misle da refleks dugoga jata nije jedan fonem, znaju da je dvoglasnički, pa bi se moglo pisati kao *je*, ali najbolje da se dalje piše sa *ije* (v. Pranjковиć, 1996., 1996a., 1997).

Postuliranje polusamoglasničkoga *i* kao fonema dosta je na slabim temeljima. Takav glasnik kao položajni alofon fonema /j/ inače već postoji u medusamoglasničkom položaju u dodiru s barem jednim *i* ili *e*, ali taj nije zaseban fonem. Takav se alofon ostvaruje i u dvosložnom *ije* od dugoga jata i inače (npr. *prije*, *pije*). Moglo bi se jednosložan izgovor refleksa dugoga jata protumačiti kao reduciran, sinkopiran izgovor samoglasnika *i*, pa bi to doista i trebalo označiti kao eliziju s podignutim zarezom, (kao što označava u gramatici Babić, v. *prije*), ali ni tada to ne bi bio zaseban fonem nego fonem /j/, kojemu je takav izgovor alofon, a čitava bi skupina bila trofonemska, jer se u eliziji fonem ne gubi (on se i dalje "misli"). Osim svega, da bi *i* zadobio status posebnoga fonema, moralo bi se naći barem koji par riječi u opoziciji sa samo tom razlikom /j/ - /i̇/. Da takvi parovi postoje, ne bi Brozović (1997), dokazujući neku drugu fonemsku razliku, posezao za parovima tek početaka riječi *sjēnā* (G. mn.) - *sijēdā* (pridjev), *vjēā* (G. mn.) - *vijēā* (prezent), *mjēā* (G. mn.) - *mijēā* (prezent). Dokaz nestapanjem u /ñ/ i /l/ nije valjan jer fonem /j/ ne sadrži osobinu koja ga isključuje nakon fonema /n/ i /l/, a ni /n/ i /l/ nemaju distribucijsko ograničenje pojavljivanja ispred fonema /j/.

Najpažljivije treba razmotriti fonemski opis refleksa dugoga jata kao zasebnoga dvoglasnog fonema, jer iza toga stoje autoriteti kao što su Šulek, Rešetar i Brozović. Prvu sumnju može izazvati činjenica izoliranosti toga fonema. To bi bio jedini diftong u hrvatskom vokalizmu, jedini vokal koji smije biti samo dug, jedini vokal ispred kojega ne bi smjeli stajati /ñ/, /l/ i /j/, jedini

samoglasnik koji krateći se u različitim oblicima i tvorbenim preoblikama postaje dvofonemski, tj. /je/, i jedini koji, združujući se sa /n/ i /l/ u /ñ/ i /lj/, postaje monofonški vokal /e/ (npr. /dĭēte/ - /djeteta/, /cvĭēt/ - /cvjetić/, /snĭēg/ - /snĕgović/, /lĭēp/ - /lepši/). Međutim, najslabija je točka u tezi o zasebnom fonemu to što nema parova riječi koje bi se razlikovale tim fonemom. Uvijek se tu nađe još i prozodijska razlika koja poništi potrebu fonemske opozicije. U vrlo rijetkim parovima, kao što su /ĭetā/ (G. mn.) - /lieta/ (prezent) može biti da je opozicija, ako ona uopće i postoji, /l/ - /lj/ (/ĭeta/-/ljeta/), a u primjerima, prije spominjanima, /djĕdo/ - /diĕte/ i dr., odakle da se zna da u prvoj riječi nije /diĕdo/, kad je više nego očito da /je/ u /djedo/ nije tako interpretiran prema glasičkom ostvarenju, jer se može interpretirati baš kao /ĭe (v. prije Rešetar), nego je tu u svijesti morfološka slika iz polaznog morfema /djed/. A usporedbom tih dviju razina, morfemske i fonemske, ne može se izdvojiti poseban fonemski entitet. Još gore je to što se ne može pronaći baš nijedan minimalni par koji bi se razlikovao samo u fonemu /ĭe/. Reći da su to /cvĭēt/ - /cvāt/, /svĭēt/ - /svēt/ isto je kao da se kaže da su minimalni parovi različitih fonema /djeci/ - /deci/ (*decilitar*), /boja/ - /boa/, /znaj/ - /zna/, /krasta/ - /kasta/, /gatska/ - /gacka/ itd., kad znamo da su to primjeri parova različitog broja fonema. Naime, tim sam primjerima želio upozoriti na problem koji u Temeljima fonologije vrlo opširno razrađuje Trubeckoj, tj. na kriterije kojima se razdvajaju polifonemske skupine od monofonematskih poliftonga. Temeljno je pri tome načelo da su poliftonzi slijedovi zasebnih fonema ako se njegovi foni ikako mogu izdvojiti iz slijeda, što je redovno i moguće. Iznimno je, pa to treba uvijek i posebno čvrsto dokazati, da je polifong monofonem, tj. da su mu dijelovi neodvojivi. Sporni su u fonologiji najčešće afrikate (u njemačkom su primjerice interpretirani kao fonemske skupine) i diftonški vokali (u francuskom su interpretirani kao poliftonzi, a u engleskom kao monofonzi). Ako se refleks dugog jata objašnjava kao jedan fonem, nedostaje upravo ta procedura *lege artis*, kojom bi se utvrdilo da se radi o jednom fonemu, a ne o slijedu fonema /j/, /i/ ili /ij/ + /e/. Dvofonemski pak slijed u dvoglasu ne treba objašnjavati, on se podrazumijeva. Dakle, dvoglasni fonem /ije/ doista je čudan. On sam ne razlikuje nijedan par riječi u hrvatskom standardnom jeziku jer se u svakom paru nađe još i nešto drugo (još jedan fonem ili kvantiteta samoglasnika) što razlikuje parnjake, ali zato za uzvrat taj pretpostavljeni fonem (ije) neštedimice, a uzaludno i zbunjujuće razlikuje iste morfeme (npr. /cvĭjet/ - /cvjet-ić/, /ñĭjem-ac/ - /ñem-ica/, /lĭjep/ - /lep-ši/ itd.), pa dobivamo alomorfe koji nisu, kao što je to u hrvatskome normalno, rezultat glasičkih preinaka u dodiru s drugim morfemom.

Foneinska postava /j e/ najdiskretnije se spominje kad je riječ o refleksu dugoga staroga jata u hrvatskom standardnom jeziku, a ona je najnaravnija. Njoj u prilog govori i to što Hrvati pišući često griješe tako da tamo gdje je refleks dugoga jata pišu *je*, jer su usvojili načelo fonemskog pravopisa. Od četiri vrste kvantiteta: dugoga jata (*cvijet*), produženoga jata (*djedo*), kratkoga jata (*djed*) i skraćenoga jata (*djeteta* od *dijete*, *cvjetić* od *cvijet*, *ljepši* od *lijep*, *Njemica* od *Nijemac*) u trima je fonemski slijed /j e/ (ili /ñ e/ odnosno /l e/), a samo u jednoj

se pitamo što je. Očito je, da je u dugoj kvantiteti nešto drugo nego /j e/, da bi se to prenosilo i u prozodijском kraćenju (u *cvijetić, dijeteta* itd.), kao što se iz kratkoga sloga /j e/ prenosi s duljenjem (*djedo*). Na kraju, ali i najvažnije, Hrvati neijekavci, kojih je daleko najviše i koji su najurbaniji, svi imaju u svojem fonološkom izvornom repertoaru i /j/ i /e/, a nemaju ni zasebnog fonemskog polusamoglasnika /i/ ni diftonga /iê/ koji bi mogao zauzimati mjesto dugog jata, (diftonzi u nekim našim dijalektima posve su drukčijeg podrijetla i ustrojstva). Zato svim tim neijekavcima prilaz refleksu dugoga jata s fonološkom rešetkom /j e/ ne stvara nikakve teškoće, ali bi ta rešetka posve sigurno bila nepropusna za neki osebujan i neprepoznatljiv fonem kakav je /i̯e/ ili za skupinu /i̯e/.

Pravopisne nedoumice

Istina je da pravopis ne pripada jezikoslovlju, pa ni normativističkomu, a opet svi se zagriju, pa i jezikoslovci, kad se spomene pravopis. Očito je da pismo ima golem simbolički naboj. Ali ima i jezika u njemu, nesumnjivo.

Obično svi kažu: samo ne dirati u pravopis. A opet, netko je nekad dirao u njega pa ga i imamo ovakvoga kakav jest. Zato treba dirati kad baš treba i ako se može i smije dirati. Tako misli i D. Brozović (1997). On kaže da je “hrvatski jezik pravo slobodan tek sada, u slobodnoj republici”, pa govoreći o nekim pojedinostima u pravopisu koje nisu još sasvim usklađene, tvrdi kako “treba ukloniti jednako pisanje kada ije predstavlja dva sloga (primjerice, pi-je-mo) i kada se radi o jednosložnom dvoglasniku (primjerice, mlije-ko). Dok se to ne sredi, naši će ljudi griješiti u pisanju. Kakvo rješenje treba uvesti za pisanje mlijeko, o tome se može razgovarati.” (VL. 25. X. 1997., str. 13). Količinski gledano to o čemu govori Brozović nije nimalo zanemarivo. U Bazi podataka Š. Dembitza od 180 tisuća različenica čak ih 38% sadrži trigram *ije* koji nije od dugoga jata. To su komparativi (*vedrije*), pridjevi (*natrijev*), glagoli i izvedenice od glagola (*piješ, pjenje*), strane riječi i imena (*dijeta, Valerije*), padežni oblici (*regije*), zamjenice (*čije*), tvorenice (*nijedan*) i dr. Tu dvojnost koju nose ista slova uopće ne mogu odgonetnuti stranci, a da i ne govorimo koje probleme ona stvara pri izradi programa za strojno prepoznavanje i ispravljanje teksta. Ipak, treba reći da neusporedivo veći problem od nerazlikovanja dvosložnih od jednosložnih “ije” predstavlja razlikovanje unutar jednosložnih koji se pišu sad kao “ije” (*svijet*), a sad kao “je” (*svjetski*).

Dotičući pravopisne nedoumice staroga jata, treba iznijeti neke poznate činjenice, na koje poneki nerado podsjećaju. Te se činjenice na okupu mogu naći u Maretićevoj *Istoriji hrvatskog pravopisa latinskim slovima* (1889) i u Vončininoj studiji *Hrvatski jekavski dugi jat* (1993). Maretić je analizirao hrvatsku književnost od 1495. do 1833. Od analiziranih 95 pisaca neki su ikavci i ekavci, a neki su (i)jekavci. Od tih (i)jekavaca njih 25 pišu jat podjednako dugi i kratki sa *ie*, deset ih piše *je*, ponovu jednako dugi i kratki jat, *ye* pišu dva pisca, *ije* četiri i *ije* jedan pisac - svi uvijek bez razlikovanja dugih i kratkih refleksa jata. Dakle, 37 pisaca upotrebljava digram za refleks jata, a samo njih pet trigram, a i

oni rijetko. Drugo što treba podcrtati: ni jedan ne bilježi različito duge i kratke reflekse jata. Vončina širi razdoblje proučavanja do u 13. stoljeće, kada se javljaju prvi tragovi zapisa refleksa jata u latiničkom pismu, ali i za sljedeća stoljeća upotpunjuje i izoštruje Maretićevu analizu. I on nalazi ista slova za pisanje jata bez razlikovanja dugoga i kratkog, ali utvrđuje da su kvantitetu samoglasnika neki razlikovali (Gundulić, Stulli i dr.) i često je označavali udvojenim suglasnicima nakon samoglasnika ugledajući se na talijanski. Dakle, nerazlikovanje u pismu refleksa dugog i kratkoga jata nije bilo zbog nerazlikovanja samoglasničke kvantitete; nju su čuli. Vončina je opazio još jednu vrlo važnu činjenicu, a to je da je bilježenje jata sa *ie* prethodilo onom pisanju sa *je*. Pisalo se *ie* onda kad ovdje i drugdje u Europi slovo *j* nije bilo u uporabi, ali kad se slovo *j* počinje inače češće pojavljivati u pismu, u nas se refleks jata počinje bilježiti sa *je*. Prvi je to učinio Mikalja u *Blagu jezika slovinskoga* (1649 - 1651). Della Bella u *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728) ima *je* također za oba refleksa, Stulli isto tako ima samo *je*, a u uvodu njegova rječnika u Apendinijevoj Gramatico della lingua illirica stoji da Dalmatinci imaju *i* tamo gdje Dubrovčani “prononciano costantemente *je*” (tj. u dugim i kratkim refleksima jata). U 19. se dakle stoljeće ušlo s golemom književnošću i s razvijenom jezičnom sviješću te sa zavidnim metajezničnim blagom u rječnicima, gramatikama i pravopisnim uputama. U toj svijesti postojalo je razlikovanje kvantitete samoglasnika, ali ne i potreba da se slovima različito označe refleksi dugih i kratkih jatova, nego oba sa *je*. Stanje i događanje tog vremena Vončina ovako sažima: “Dok se na početku XIX. stoljeća nazirao hrvatski put prema jednostavnoj jekavštini književnog jezika, u Beču je Vuk Stefanović Karadžić izdavao svoje rane knjige.” (Srpski rječnik, 1819., u kojem ima za refleks dugoga jata *ije*). Gaj je 1935. uveo rogato *ě* za sve reflekse jata (uključujući i ikavski i ekavski). I sve do Bečkog dogovora (1850) Hrvati nisu imali potrebe razlikovati dva jata (osim po kvantiteti), a tada im V. S. Karadžić sugerira i nudi na potpis *ije/je* jer “u Ercegovačkom se narječju govori jednako lijepo, gnijezdo, mlijeko...” Pod snažnim utjecajem te za dotadašnji hrvatski jezik izvanjske sugestije Hrvati počinju tražiti razliku, pa Šulek 1854., da ne bude sve po Karadžićevu, sugerira *ie* za pisanje refleksa dugoga jata za razliku od *je* koji je za refleks kratkoga, što je 1877. postalo i službenim načinom pisanja. Hrvati su u cijelosti pristali na Karadžićevo *ije/je* 1892. prihvaćajući Brozov *Hrvatski pravopis*, u kojem se određuje baš takvo pisanje. Takvo pisanje je na snazi i danas; dakle nešto više od sto godina. O tom činu konačnoga prihvaćanja Vončina (1993., str. 151) izriče sud da je “sljedbenička vjernost bila na cijeni većoj nego znanstvenička sumnja.”

Budući da se danas ponovu preispituje pisanje refleksa staroga jata te da se traga za najboljim rješenjem, sažmimo povijesne činjenice i zadržimo u svijesti:

- da Hrvati u dugoj svojoj pismenosti i u jezičnoj svijesti nisu razlikovali jekavske duge od kratkih refleksa staroga jata osim po kvantiteti;
- da pisanje *je* za oba refleksa jata ima u Hrvata najzreliju tradiciju;

- da je razlikovanje pismom dugog od kratkoga jata Hrvatima sugerirano sa strane;
- da su se osamdesetak godina 19. stoljeća Hrvati što opirali što kolebali da prihvate *ije/je* razlikovanje prolazeći u tome kroz nedugu *ie/je* međufazu;
- da hrvatski jezik ima u pravopisnoj uporabi *ije/je* razlikovanje tek posljednjih stotinjak godina, kad se službeni najčešće i naziva hrvatski ili srpski ili nešto slično tome.

Stilističke neodredenosti

Refleks dugoga staroga jata baš zato što je prepun raznolikosti, neizbježno sadrži i stilistički naboj na dimenzijama klasično - uporabno, birano - kolokvijalno, pravilno - pogrešno, opće - lokalno, urbano - ruralno, kultivirano - primitivno. Samo propisno pisanje refleksa jata, koje je za mnoge tajnovito, svojevrsan je široko smatran valjan test pismene kulture.

Što se izgovora tiče, ostaje neodređeno na kojoj je strani vrijednosne ljestvice kakav izgovor. Primjer iz hrvatske poezije je znakovit; dugo se jednosložni izričaj dugoga staroga jata smatralo destrukcijom, elizijom, licencijom poetikom, da bismo danas to prihvaćali kao temeljni, neobilježeni isječak stiha. Što je s dvosložnim ostvarenjima u govoru, što s nepalatalnim izgovaranjem /n/ i // pred dugim jatom? Je li to visoko kultiviran izričaj ili ruralan, substandardan? Je li uvijek istoga smjera? I komu je kakvoga smjera?

FONETIČARSKI ODGOVOR

T. Maretić je napisao: "Kad bismo imali, kako nemamo, nekoliko vrsnijeh fiziologa jezika, koji bi svi složno na temelju složnih opažanja i zakona svoje nauke osjekli, kako se upravo naš *ie* dugo jat izgovara, onda megju pametnijem ljudima ne bi više o tom bilo prepiranja." (Maretić, 1893., str. 149).

Odazivajući se na taj poziv s preko sto godina zakašnjenja, još uvijek otvorenom problemu ovdje pristupam kao "fiziolog jezika", tj. na fonetičarski način, kojemu je svojstveno usklađivanje razmišljanja s podacima. Podaci će se odnositi na komunikacijski učinak govorom. Mjerene su ili opisane u eksperimentalnim uvjetima tri odvojene dimenzije: slušna razbirljivost, zvučna tvarnost i pravopisni šum.

1. Ispitivanje slušne razbirljivosti

Osam osoba, četiri ženske i četiri muške, od kojih su dva para ugledne spikerice i spikeri Hrvatske televizije, troje su mladi glumci, a jedna je studentica treće godine fonetike, snimili su u studijskim uvjetima i u profesionalnoj tehnici nizove riječi koje su imale za njih skriven eksperimentalni problem refleksa jata. Naputak je bio govornicima da izgovaraju jasno, ali i naravno te onako kako drže da je hrvatski ispravno. Premda je za ovu

problematiku nevažno, može se spomenuti da su govornici porijeklom troje iz Zagreba, dvoje iz Šibenika, jedan iz Slavenskog Broda, jedan iz Trogira i jedan iz Mostara. Naknadno je snimljeni zvuk rezan računalskim postupkom, pa su se zvučni govorni isječci davali na slušno prepoznavanje, svaki po tri puta s razmakom od tri sekunde, i to u pomiješanom slučajnom redosljedju. Slušača je bilo 37, sve studenti viših godišta fonetike, dakle izvježbanih za slušanje govora u eksperimentalnim uvjetima. Prema vlastitoj procjeni slušači su u svojoj govornoj ontogenezi bili prosječno pod (i)jekavskim utjecajem oko 85%, dok 15% otpada na ekavski i ikavski utjecaj zajedno.

Rezultati:

1. Prvi slogovi u riječima *sijevati*, *sijelo*, *s jednim* i *s jezom* izdvojeni su iz cijelina riječi i dani na slušanje. Slušači su se morali odlučiti iz koje je riječi iz ponuđenih parova uzet slog. Parovi su bili *sijevati - s jednim*, *s jednim - sijelo* i *s jednim - s jezom*, dakle sve parovi riječi u kojima se prvi slogovi zasigurno razlikuju prema duljini. Pogrešnih je pridruživanja bilo zanemarivih 3,5%, što je označilo naš uzorak slušača kao vrlo osjetljiv na kvantitativne prozodijske razlike.

2. Iz para riječi *sije - sijeno* uzet je njihov kratak početak koji se sastojao od početnoga *s* i od još 140 ms vokalskoga zvuka odmah iza *s*. Uzet je dakle početak riječi prije nego što se razvije *e* do kraja, ali tako da su oba isječka bila jednakoga vokalskog trajanja. U ovom smo slučaju očekivali dobro razlikovanje, što se i dogodilo, jer je pogrešnih pridruživanja bilo tek 6%. Taj ishod potvrđuje dvoje: da je početak riječi u *sije* zasigurno drukčiji nego u *sijeno*, tj. početak se iz *sije* čuje kao *si*, a početak se jednakog trajanja iz *sijeno* ne čuje tako jer nije dvosložan. I drugo: naši su slušači nedvojbeno pouzdani.

3. Iz riječi *sjedim* i *s jednim* uzeto je početno *sje* tako da je *e* rezano nakon 140 ms od početka vokalskoga zvuka (zvuka poslije *s*). Ta dva početka bi u fonološkom i fonetskom pogledu trebala biti jednaka, jer se uzima kao sigurno da je *j* u kratkom jatu (u *sjedim*) jednak svakom drugom (tj. onom kakav je u riječi *jednim*). I doista, ispitanici nikako nisu mogli odrediti kojoj od dvije ponuđene riječi pripadaju isječci ponuđenih zvukova, pa su griješili u 55,5% slučajeva, tj. pridruživali su sasvim nasumce. I ovo ispunjavanje očekivanoga potvrđuje valjanost postupka.

4. Iduće mjerenoje ulazi u onaj problematični početak refleksa dugoga jata. Iz dugouzlaznih slogova riječi *s Jelom* i *sijelo* ponovu je uzet početak *sje* odnosno *sije* s odrezanim *e* nakon 140 ms od početka vokalskoga zvuka. Prepostavka je da će slušači koji tri puta pažljivo slušaju u dobrim eksperimentalnim uvjetima, s anticipiranim kontekstom u kojemu preostaju samo dvije mogućnosti, dakle da će u tim vrlo povoljnim uvjetima zasigurno uhvatiti i najmanju razliku između nedvojbenoga početka vokalskog dijela sa *j* u *s Jelom* i onog početka s refleksom dugoga jata naših vrsnih govornika u riječi *sijelo*, ako je to nešto drugo (*ʃ?*, *ɲ?*, *ʎ?*), a ne *j*. Nisu međutim uhvatili nikakvu razliku - griješili su 49,5%, tj. pridruživali su slučajno. Oba početka *sje* i *sije* u govornoj su realnosti izjednačeni na isti način kao, što su izjednačeni počeci kratkih

slogova *sjē* i *sjē* u riječima *s jednim* i *sjedim* (pod 2). Dakle, budući da riječi *jednim* i *Jelom* zasigurno započinju s glasnikom i s fonemom *j*, a ti su počeci izjednačeni s počecima refleksa kratkoga odnosno dugoga jata, onda i oba refleksa staroga jata, kratki i dugi, imaju na početku isto *-j*, iza kojag slijedi *e*.

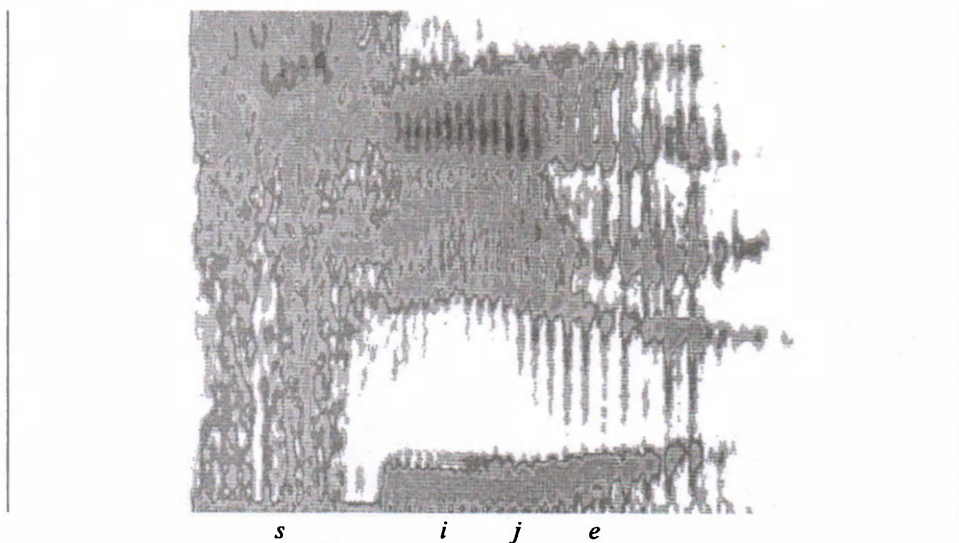
5. Najizravnije i najopsežnije mjerenje razbirljivosti razlike između s jedne strane nedvojbeno dvofonemskoga slijeda *je* u dugosilaznom slogu (*s jēžom*) i u dugouzlaznome (*s Jēlom*) te, s druge strane, dugosilaznog refleksa jata (*sijēno*) i dugouzlaznoga (*sijēlo*) učinjeno je tako da su izdvojeni cijeli prvi slogovi (tj. *sjē*, *sjē*, *sijē* i *sije*) sve do početka suglasnika idućega sloga. Iz izgovorenih riječi svih osam govornika dobiveno je osam puta četiri, tj. 32 isječka. Toliko je isto slučajnim redom složeno u obrazac parova riječi izjednačenih po naglasku, ali u oba redoslijeda (osam puta: *sijēno* - s *jēžom*, s *jēžom* - *sijēno*, *sijēlo* - s *Jēlom*, s *Jēlom* - *sijēlo*). S obrascem pred sobom 37 je slušača trebalo svaki tri puta odslušani istrgnuti slog pridružiti jednoj ili drugoj riječi, iz koje je prema procjeni taj slog bio istrgnut. Od prikupljenih tako 32 x 37, tj. 1184 odgovora pogrešnih je bilo 470 ili 39,7% ili zaokruženih i lako pamtljivih 40%, što je previše blizu slučajnog pogađanja tj. razlikovni je kapacitet umjesto jednog bita zanemarivih 0,2 bita. Postotak je pogrešaka nešto veći (41%) kad je slušani isječak bio iz nejata *s-jē*, nego kad je bio iz jata *sijē* (38,4%), što govori o tome da su našim slušačima kategorije refleksa dugoga i kratkoga jata izjednačenije nego što su to u izgovornom ostvarenju našim uzornim govornicima. Što se tiče silaznih i uzlaznih naglasaka, na njima se podjednako griješi, pa je neke pretpostavke (Rešetar, 1891., 1942, Raguž 1992) da jat pod silaznim naglaskom naginje više i-početku nego uzlazni, naš pokus odbacio.

Uklanjanjem mogućnosti razlikovanja *jē* od *ijē* na temelju jezičnog očekivanja, ako takvo postoji, što je ovdje učinjeno izdvajanjem slogova iz riječi, a isto tako upućivanjem na samo slušno razlikovanje, kakvo govorno i mora biti, izmičući slovno uočljivu različitu podlogu (*je-ije*), pokazalo se da je u realnosti hrvatskoga standardnoga govora razlikovanje refleksa dugoga jata od slijeda glasnika *je* uglavnom halucinantna pojava. Naravno, vjerojatno je da bi takav pokus iskazao bitno drukčije rezultate za neke substandardne idiome i za "klasično" hotimično dvosložno ostvarivanje dugoga jata (v. pod 2).

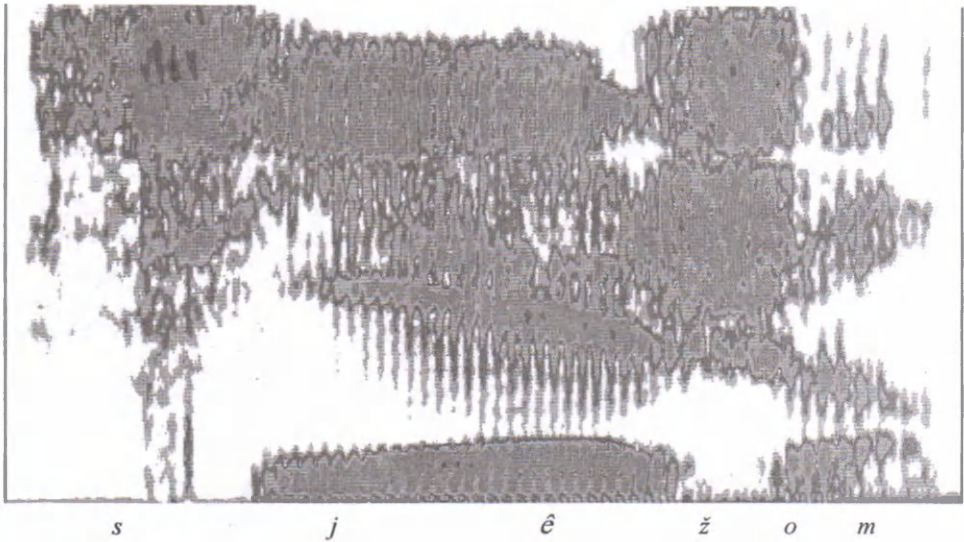
2. Zvučna tvarnost

Analizirani su zvukovi riječi, koji su slušno provjeravani kako je prethodno opisano, te se pokušalo u slušnoj slici (sonogramu) ugledati ono što se slušno zapažalo, ali i možebitno nešto što je slušanju izmicalo. Sonogram na sl. 1 predočuje riječ *sijē*, koja se uočljivo razlikuje od riječi *sijēno* prikazane na sl. 3. Zvuk skupine glasnika *ije* iz riječi *sijē* iskazuje eliptični međuformantski prostor, tj. u dijelu gdje je *i* formanti su razmaknutiji nego na samom početku poslije *s*, a dalje od *i* prema *e* formanti su približeniji nego na mjestu za *i*. To je poznata i očekivana slika za dvovokalski slijed premošten poluvokalom *i*. Sonogrami riječi

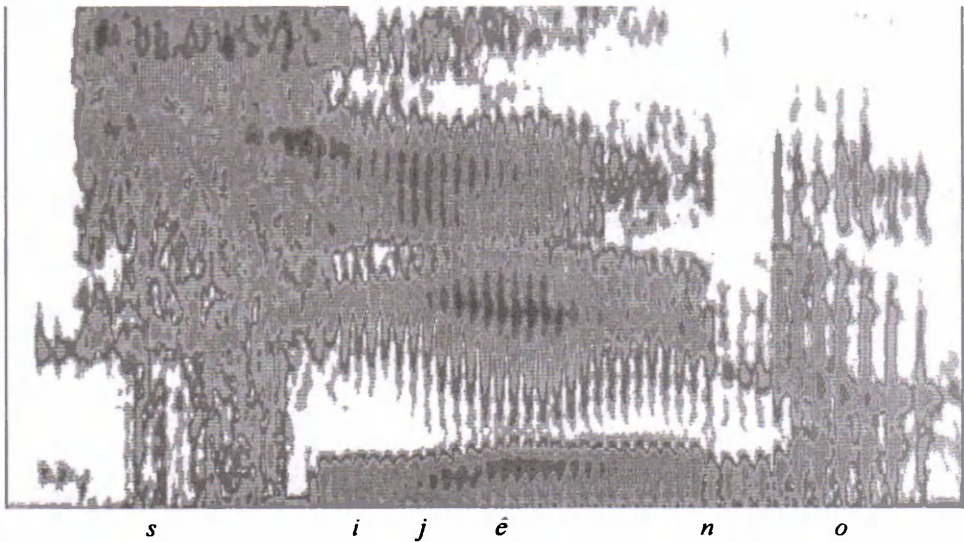
sa *je* i *ije* od dugoga jata ne iskazuju nikakve uočljive ponovljive razlike, pogotovo ne one koje bi potvrdile pretpostavku o diftongu *je* ili o početnom polusamoglasniku *i* u refleksu dugoga jata. Dva para sonograma od istoga govornika ovdje su dani kao uzorak. Na slici 2 sonogram je riječi *s ježom*, a na sl. 3 *sijčno*; na sl. 4 sonogram je riječi *s Jedom*, a na sl. 5 *sijdo*. Te slike ne iskazuju karakteristične pravilne razlike strmina klizanja formanata, koje su najblaže u diftonga, nešto strmije u polusamoglasnika *i*, a najstrmije u sonanta *j*. Dapače, kad bi vješt fonetičar trebao odlučivati kojem od slogova *je* i *ije* pripada koja slika, griješio bi kao što se i slušno griješilo. To više jer je zvučna tvarna invarijantnost glasnika teško uhvatljiva.

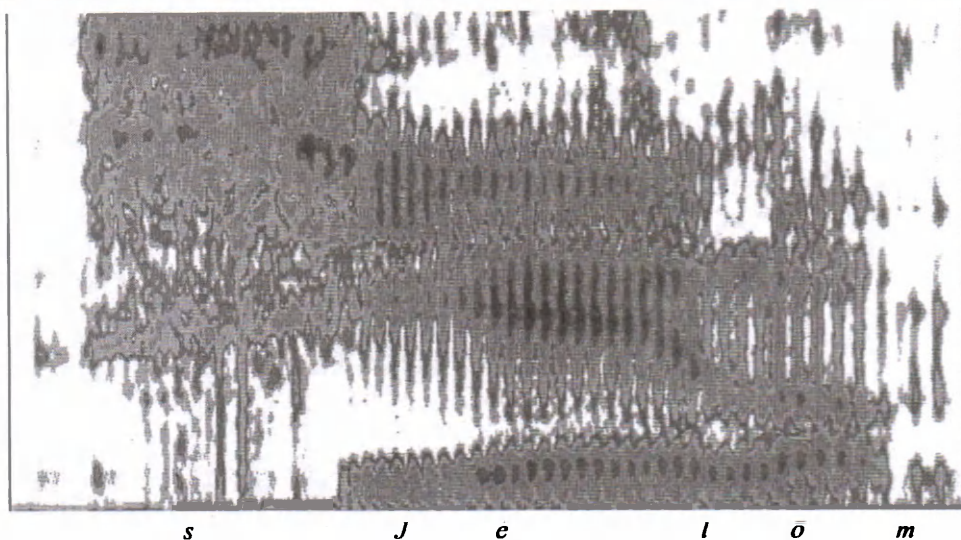
Slika 1. "sije"

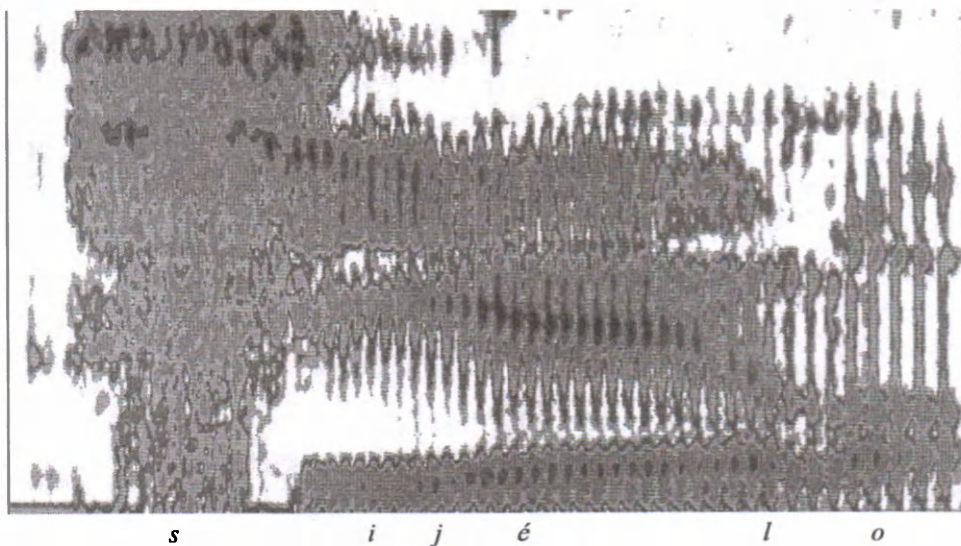
Slika 2. "sjžom"

Slika 3. "sijeno"

Slika 4. "s Jelom"

Slika 5. "sijelo"

3. Pravopisni šum

U ovom se pokusu problemu refleksa staroga jata prilazi sa slovne strane. Pokus je zamišljen tako da omogući razotkrivanje fonemske građe refleksa jata i da usmjeri prema dobrom pravopisnom rješenju. Naime, u fonemskom pravopisu, kakav je naš, svako odstupanje od operatora jedan fonem - jedno slovo - jedan fonem te svaki drukčiji fonem uvijek i drukčije slovo, nekorisno je iznenađenje koje predstavlja šum. Šum otežava komunikaciju tako što je, trošeći redundanciju, usporava ili stvara prijenosne gubitke uz pridodavanje pogrešaka, ili oboje u nekakvoj raspodjeli. Otežavanje se komunikacije može dogoditi na bilo kojem članku komunikacijskoga niza, a za pismenu komunikaciju teškoće raznakovljavanja (čitanja) ukupno opterećuju više nego teškoće uznakovljavanja (pisanja), jednostavno zato što ima mnogo više čitača nego pisaca istoga teksta. Zato smo u našem pokusu mjerili samo teškoće čitanja, a ne i pisanja, i to samo u varijabli pravopisanja (a ne primjerice u izboru izraza, tipu slova, veličini slova, rukopisu i sl.).

Teškoća komunikacije na razini mozgovnih obrada mjerljiva je, u svim drugim uvjetima istim, utroškom vremena. Primjenjujući to na ovu temu, možemo zamisliti bilo kakav pravopis kojemu će se komunikacijska valjanost moći izmjeriti ili mjerenjem vremena potrebnoga za usvajanje, ili utroškom vremena za upis teksta, ili utroškom vremena za iščitavanje napisanoga, a sve to u odnosu na količinu komunikacijskih gubitaka i/ili količinu pogrešaka. Od svih pravopisa najbolji je, dakako, onaj koji se najbrže može naučiti, a koji s najmanje usporavanja pri pisanju omogućava čitaču najbrže iščitavanje i s najmanje pogrešaka.

Pravopisno je refleks jata iskušan samo kroz tri mogućnosti: *je, ije, ie*, zato jer se samo te tri mogućnosti i spominju kao moguća smislena rješenja. Sve je to izvedeno tako da su u računalo ubačene riječi *svijeća, pjena, pripovijest, djelo, snijeg, slijep, proljetni*, i to napisane tako te još na dva druga načina: *svjeća, pijena, pripovjest, dijelo, snjeg, sljep, proljetni* i *svieća, piana, pripoviest, dielo, snieg, sliiep, prolietni*. U računalo su unesene i izmišljene riječi: *zdiječće, zdijeg, prijest, pribiest, smijed, sljer, znieće, kieda, priliešni, stieka* i k tomu još pedesetak drugih što pravih što izmišljenih riječi, koje nisu ciljale na problem jata nego na nešto drugo. Te su se riječi slučajnim redoslijedom jedna po jedna pojavljivale na zaslonu, a ispitaniku je bio zadatak da što brže prepozna da li je riječ hrvatskog jezika, pa makar i ne bila napisana na pravopisan način (dakle, *sljep* je prava riječ, a *sljer* je izmišljena). Sve je to ispitaniku jasno protumačeno i u predvježbi s njime izvježbano na posebnoj skupini riječi, kao i to da što brže pritisne tipku pod prstom desne ruke za izmišljenu riječ, a drugu neku tipku pod prstom lijeve ruke za pravu riječ (v. još u Škarić, 1991). U računalo je bio ugrađen program koji u milisekundama odbrojava vrijeme od pojave ispisa riječi na zaslonu do pritiska na tipku. Izmjereno je da je senzomotoričko vrijeme u tim uvjetima prosječno 300 ms, što znači da je od

ukupnog vremena reakcije tih 300 ms "tara", a ostalo je vrijeme koje se troši na jezično-pravopisnu mozgovnu obradu.

Ispitanika je u ovom pokusu bilo 70. Svi su bili studenti, dakle visokog stupnja pismenosti i svi su bili dobro upućeni u pokus i dovoljno uvježbani. Rezultate tog mjerenja pokazuje tablica 1.

Tablica 1. Vremena prepoznavanja napisanih riječi u milisekundama

	+	-	+	-	+	-
	ije	ije	ie	ie	je	je
Stvarni rezultati	571	599	617	677	558	571
Rezultati umanjeni za 22 ms	571	577	595	655	558	549

Prije svakog drugoga tumačenja dobro je iznijeti podatak da je prosječno vrijeme prepoznavanja svih pravih riječi 599 ms, a da je vrijeme prepoznavanja izmišljenih riječi kao takvih znatno dulje - 840 ms, tj. izmišljene riječi, budući da su manje redundantne, troše 241 ms više vremena za mozgovnu obradu. Taj podatak uzgred potvrđuje da takav postupak doista mjeri komunikacijsku pogodnost, a to znači u ovom slučaju jezičnu redundanciju ili, što je isto, jezičnu uobličenosť. Zato pogled na prvi redak brojeva u tablici zahvaća različite veličine koje se istog časa mogu protumačiti kao različiti stupnjevi pravopisne pogodnosti za prijenos riječi, ili u obrnutom smjeru, pravopisne nepogodnosti ili šuma. Iznad brojeva su slova kojima su bili ispisani refleksi jata u riječima. Plus označava da je za tu riječ taj način sada uobičajen, a minus da je sada za tu riječ takvo pisanje neuobičajeno ili nepravilno. Plus iznad *ie* označava da je tako pisana riječ s dugim refleksom jata, kao što se to neko vrijeme običavalo, a minus da je tako pisana riječ s kratkim refleksom. Od svega je najorganiziranije pisanje kratkoga refleksa sa *je* (558 ms). Za 13 ms slabije je pisanje dugoga refleksa, sa *ije* ili sa *je* svejedno. Važno je utvrditi da sadašnji način pisanja refleksa dugoga jata sa *ije*, bez obzira na podjednaku naviku, za 13 ms nepovoljnije je nego pisanje kratkoga jata sa *je*, što znači da tu nešto pravopisno "šumi".

Kad bismo se sada odlučili pisati refleks dugoga jata sa *ie*, to bi bilo mnogo lošije rješenje nego da pišemo sa *je*, što pokazuje golema razlika od 46 ms (617 ms i 571 ms) duljeg mozgovnog procesiranja. Ako čak i uzmemo u obzir nenaviknutost na takvo pisanje, koje bi nakon nekog vremena privikavanja nestalo, još i dalje bi to bilo nepovoljno rješenje. Naime, neka mjerenja upućuju (Škarić, 1991) da se zbog pravopisne nenaviklosti gubi prosječno 22 ms. Kad odbijemo tih 22 ms od vrijednosti koje su dobivene pri neuobičajenim načinima pisanja (drugi redak brojeva), ostaje još uvijek za *ie* pisanje dugoga jata 595 ms, što je znatno slabije rješenje nego što je postojeće *ije* 571 ms). Valjda je to i zato

što u fonemskoj jezičnoj svijesti refleks jata ne samo da nije podudaran sa *ie*, nego je za dvoslov *ie* u jezičnoj svijesti dvofonemski niz kakav je u riječima *dieta, galie, orient, Mie, kemie, Lucie* itd., sve riječi u kojima nema fonema *j* između *i* i *e* (Škarić, 1985). To znači da treba uvijek uzimati ozbiljno u obzir da u fonemskom pravopisu svako nefonemsko iznimno rješenje stvara trajne nepogodnosti, koje se neće ukloniti prisilnim navikavanjem. Dokaz je tomu i sadašnje stanje s pisanjem refleksa dugog jata sa *ije*, gdje se iskazuje nepriviknutost na takvo pisanje i nakon stogodišnjeg navikavanja, o čemu svjedoče i ovdje izneseni podaci o 13 ms prosječno duljem mozgovnom procesiranju *ije* za refleks dugoga jata nego što je to za razložno *je* u refleksu kratkoga jata, a svjedoči i ona poznata nesigurnost u pisanju iskazana u mnogim pogreškama, i to pisanjem *je* umjesto *ije*. Postoji i obrat od toga, a to je da novo dobro rješenje, kakvo je primjerice označavanje svakoga fonema posebnim slovom u fonemskom pismu, istog časa bez posebnog navikavanja iskazuje lakoću i sigurnost. Tu se onda iskazuje ponašanje kao da je postojala navika i prije nego li je navikavanje i započelo. Tako se može protumačiti i ovdje dobiven podatak da je refleks dugoga jata pisan sa *je* odmah u pokusu kratko procesiran, a rješava i paradoks o prednosti iščitavanja refleksa dugoga jata pisanoga sa *je* nakon odbitka 22 ms zbog nenaviklosti, čak i nad prepoznavanjem isto tako napisanog refleksa kratkoga jata uobičajeno pisanim sa *je*. Toliko zaračunavanje na nenaviknutost refleksa dugoga jata na *je* očito je pretjerano, jer on otprije ima u sebi latentnu sustavnu, fonemsku upućenost na označavanje sebe slovima *je*.

Ako se izdvoje podaci samo za riječi *snijeg* i *sliep*, tj. za riječi sa *n* i *l* ispred dugoga jata, neće se ni za te riječi pojaviti prednost pisanja *ie* za refleks dugoga jata, kojim se izbjegava izografija s označavanjem fonema */i n/*. Te dvije riječi prosječno troše za prepoznavanje 568 ms kad su napisane *sljep* i *snjeg*, a znatno više, 589 ms, kad su napisane *sniieg* i *sliiep*. Dakle, izbjegavanje dvoznačnosti dvoslova *lj* i *nj* nije dobro pokušati izbjeći s pomoću *ie* (*lie, nie*), što se ponekad nudi kao rješenje.

IMPLIKACIJE

Iz utvrđene fonemske i glasničke izjednačenosti refleksa dugoga i kratkoga jata na svehrvatskoj jezičnoj razini te iz utvrđene optimalnosti izjednačenog u *je* pisanja obaju refleksa ne slijedi odmah i novi hrvatski standard. Norma i normalnost, red i redovitost te standard i opće ponašanje nisu dakako sinonimi. Da bi normalno postala norma mora nadvladati čimbenike koji su je stvorili, a ti su jezična stvarnost, tradicija, praktičnost, politička motivacija i autoriteti.

Od tih navedenih uvjeta ovdje je bilo riječi o jezičnoj stvarnosti za koju je utvrđeno s visokim stupnjem pouzdanosti da je ona jekavska na opće hrvatskoj razini. Što se tradicije tiče, ta nije jedna i jednoznačna. Već i djedovi

su naših suvremenih srednjodobnih ljudi, ako su išli u školu, učili razlikovati *ije* od *je*, a još četrdesetak godina stariji od njih učili su razlučivati *ie* i *je*. Zato je posve sigurno da smo navikom i sentimentom vezani za to naše *ije*, pa smo čak i uvjereni da ga jezično poimamo i u ustima izgovaramo na poseban, na *ije* - način. Ispod tog sloja tradicije našeg neposrednog iskustva i jasnoga sjećanja kao podsvijest teče jedna druga dublja i dulja, drukčija, neovisna hrvatska tradicija, u kojoj je od staroga jata postajao dugi ili kratki *i*, dugi ili kratki *e*, dugi ili kratki *je*, što je u najintimnijem jezičnom dodiru s nama i danas. Ova vladajuća nam bliža i kraća tradicija i ona druga dublja i dulja, prekrita i opet razotkrita, imaju obje jak simbolički naboj, i to ne jednoznačan. Jednima je *ije* znak onog pravog našeg, a drugima je to sniježni nanos koji je prekrrio tragove naše autohtone tradicije. To je osjetio i T. Maretić, inače gorljivi zagovornik ijekavštine, pa je prije više od sto godina zapisao: "Nije nemoguće... da *i* ispred *i* (od *ije*) iščezne, da se dakle izgovor dugog jata u vijeku, recimo XXI. Ili XXII., vrati onamo, gdje je bio pred stotinu godina." (Maretić, 1893., str. 155.)

U praktičnom pogledu izjednačavanje u ortopediji i ortografiji dvaju refleksa staroga jata niže prednosti. Kao prvo, skraćuje se učenje pravopisanja za mnoga pravila i podpravila, a k tomu se podiže razina ispravne pismenosti. Drugo, nastojanje da se razlikuje jezično na još jedan način nešto što je u sustavu već čvrsto određeno kao prozodijsko razlikovanje nema jezične opravdanosti. Naime, ne može se naći u jednom hrvatskom idiomu ni jedan par riječi među kojemu bi jedina razlika bila *je* - *ije*, a ne još i dugi - kratki *e*. Već i zbog jezične ekonomije, to nešto drugo bi, ako bi stalno i supostojalo kao stopostotna predvidljivost, jezik odbacio. Jer, u jeziku ne postoji ništa što nije barem nekad obavijesno. Kad međutim u pismu uzmanjka razlika koju prozodija nosi (npr. *djela* - *dijela*), jer se dogodio kontekst koji nije dokinuo izbor, tada je moguće, kao i kod drugih samoglasnika, upisati oznake dužine. To je u svakom slučaju praktičnije nego stalno vući ono *ije*. Da nije tako, ne bi se naš pravopis bio riješio stalnog označavanja prozodije. Međutim, ne samo da *ije* - *je* ne razlikuju ništa potrebnoga, nego, da bude apsurdnije, razlikuju ono što ne treba razlikovati - iste osnove riječi i iste morfeme (*dijet-e* - *djet-eta*, *lijep* - *ljep-ši*, *Nijem-ac* - *Njem-ica*, *svijet* - *svjet-ski*, *cijev* - *cjev-čica* itd.). K tomu troslov *ije* za jat prisličnjuje onih 40-tak posto troslova *ije* koji nisu refleks staroga jata uopće. Nepraktičnost leksikografskog karaktera, koja nastaje abecednim raspršenjem jata riječi s jatom iz gnijezda u rječniku, nije ni ona zanemariva.

Najčešći "krunski" prigovor prijedlogu za neutralizacijom razlike u pisanju dvaju refleksa u *je* jest u tome što time nakon *l* i *n* nastaje izografija s označavanjem *l* i *n*. Prigovor se taj ne može odbaciti marginaliziranjem jer se, začudo, čak u 27% riječi ispred refleksa dugoga jata nalazi *n* ili *l*. Bolji bi odgovor bio da se o tome valjalo brinuti kad se usvajalo nezgrapno pisanje *l* i *n* s dvoslovima *lj* i *nj*. Međutim, ni sad nije kasno, a da je potrebno popraviti pisanje *l* i *n* može se dokazati i izvan ove veze sa *je* od jata. Ostane li ipak pisanje *l* i *n* sa

lj i *nj* ovakvo kakvo je sada, neće biti većih nezgoda od toga. Naime, i sad iznimno *nj* može označavati dvofonem *n-j* (npr. u riječima *konjugacija*, *injekcija*, *izvanjezični* itd.), a i naprijed izneseni izmjereni podaci s čitanjem *sljep* i *snjeg* ne ukazuju na teškoću, naprotiv. Bojazan da bi takvo pisanje moglo utjecati na izgovor “kvareći” ortoepiju, jedva i da ima razloga. Jer, one kojima se *l* i *n* u vezi s refleksom dugoga jata u jezičnom osjećaju ne palatizira, neće pisanje *lj* i *nj* u tome pokolebati, kad ih stoljetno pisanje *ije* nije pokolebalo u jednosložnosti izgovora i koncipiranja, kao što ni one druge, koji imaju podjednako *lepši* i *lep*, *nemačka* i *nemac* nije pokolebalo u tome dugotrajno odvajanje *l* i *n* od *j* slovom *i*. Treba pretpostaviti da su oni kojima je jezična slika *l-jep*, barem toliko jezično sigurni koliko su oni drugi kojima je *lep*. Pa ako su ovi drugi izdržali pisanje *lijep*, i oni će se prvi jednako čvrsto oduprijeti sugestiji pisanja *ljep*. Ako ne, neka ne. Značilo bi to da je taj jezični oblik osuđen na nestajanje, pa ga i ne treba pravopisom spašavati.

Osim dakle što je u sustavu da se dvofonemski slijed *lje/*, kakav je u refleksu dugoga jata, piše tim slovima, treba upozoriti također da su troslov *ije* i dvoslov *ie* već zaduženi za pisanje takvih sljedova fonema, *ije* za foneme *lijel* u riječima kao što su *čije*, *dvije*, *prije*, *pije*, *bije*, *smije* itd., a dvoslov *ie* za foneme *liel* u riječima primjerice *bienale*, *poliedar*, *Daniela*, *Ovidie*, *kemie* itd. (v. Škarić, 1985), pa je zato i nepotrebno i štetno oduzimati tim slovima njihovu jednoznačnost.

Kad se radi o opsegu jezika, o granicama i razgraničenjima te o unutarstručnjačkim dvojbama, u preskriptivnom jezičnom području odlučujuću riječ ima politika. Treba li ovdje još jednom podsjetiti kako glasi preambula Bečkog dogovora, u kojem su Hrvati potpisali sugerirano razlikovanje *je/ije*, što do tad nikad nisu imali u svojoj višestoljetnoj bogatoj pismenosti i razvijenom metajeziku. Ta preambula glasi: “Dolje potpisani znajući, da *j e d a n* narod treba *j e d n u* književnost da ima i po tom sa žalošću gledajuć, kako nam je književnost raskomadana, ne samo po bukvi nego još i po pravopisu, sastajali smo se ovijeh dana... kako bi smo se... u književnosti složili i ujednili.” (Riječi *jedan* i *jednu* spacionirano su otisnute u Jagićevu članku “Naš pravopis”, Književnik, 1, 1864., str. 179.). Glavni je razlog za *ije/je*, vidimo, bila žalost zbog razjedinjenosti, tj. politička volja da “jedan” narod ima svoj jedan jezik - srpskohrvatski.

Kad je već otvorena rasprava o fonemskoj standardnoj stvarnosti, o dobrom izgovoru i najboljem pravopisu refleksa dugoga staroga jata, onda treba glasno reći, da je upravo jekavština (ne ijekavština) svehrvatska pojava - autohtona u zapadnoj hrvatskoj štokavskoj jekavštini te prihvatljiva i prihvaćena preoblika iz hrvatske ikavštine i ekavštine - štokavske, kajkavske i čakavske. Dalje od toga niti lako mogu, niti imaju zašto pristajati hrvatski jekavci, ikavci i ekavci. Tako se dogodilo da je jekavski refleks staroga jata postao prepoznatljiviji identifikacijski svehrvatski znak, a k tome i znak za diferencijaciju od nehrvatskih jezika u susjedstvu. Zato i kad ne bi bilo s refleksom jata kako jest, bilo bi dobro da bude tako kako upravo jest.

LITERATURA

- Bašić, N. (1996). Slovoпис i pravopis Ilije Abjanika. Riječ, god. 2, sv. 2, Rijeka, str. 7- 23.
- Broz, I. (1892). Hrvatski pravopis.
- Brozović, D. (1973). O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženog ijekavskog jata. Jezik XX, br. 3 str. 65 - 74, br. 4 str. 106 - 118, br. 5 str. 142 - 149, Zagreb.
- Brozović, D. (1991). Fonologija hrvatskoga književnog jezika.
- U knjizi: S. Babić, D. Brozović, M. Moguš, S. Pavešić, I. Škarić, S. Težak, Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika, HAZU - Globus, Zagreb, str. 379 - 452.
- Brozović, D. (1997. a). O pravopisu i dvoglasniku pisanome ije. Jezik, 45, br. 1, str. 37 - 40.
- Brozović, D. (1997, b). Kakav srpski u Hrvatskoj, neka Srbi riješe sami! Razgovor s Mirjanom Jurišić, Večernji list, Zagreb, 25. X. 1997., str. 13.
- Dembitz, Š. Baza jezičnih podataka u računalu na Fakultetu elektrotehnike i računarstva.
- Jagić, V. (1864). Naš pravopis, Književnik, I, sv. 1, str. 1 - 34, sv. 2, str. 151 - 180, Zagreb.
- Maretić, T. (1889). Istorija hrvatskoga pravopisa litinskijem slovima. Djela JAZU IX, Zagreb.
- Maretić, T. (1893). Da li ie ili ije? NVj I, Zagreb, str. 148 - 156.
- Pavešić, S. (1975). O izgovoru i pisanju ijekavskoga refleksa dugog jata. Jezik, XXII, br. 4, str. 111 - 117, Zagreb.
- Pranjковиć, I. (1995). Pravopis koji zbunjuje. Republika, 5 -6, str. 184 - 193, Zagreb.
- Pranjковиć, I. (1996). Odgovor koji izaziva mučninu. Republika, 5 - 6, str. 25 - 38, Zagreb.
- Pranjковиć, I. (1992). Na prokrustovoj postelji, Hrvatski pravopis iznova postaje sredstvom jeftine politizacije. Danas, nova serija, probni dvobroj, Zagreb, 2. prosinca 1992., str. 75 - 76.
- Raguž, D. (1992). Jednosložna zamjena dugoga e u hrvatskom jeziku. Jezik 39, 5, Zagreb, str. 129-138.
- Rešetar, M. (1891). Zur Aussprache und Schreibung des b im Serbokroatischen. ASP XIII, str. 591 - 597, Berlin.
- Rešetar, M. (1942). Izgovor i pisanje vokala ē u dugim slogovima. Rad HAZU 273, Zagreb, str. 209 - 225.
- Škarić, I. (1985). Slovo, glas i fonem j. Jezik, god. 32, br. 5, str. 131 - 138, Zagreb.
- Škarić, I. (1991). Jezik u pravopisu. Jezik, god. 39, br. 2, str. 33 - 45, Zagreb.

- Škarić, I. (1991). Fonetika hrvatskoga književnog jezika. U knjizi: S. Babić, D. Brozović, M. Moguš, S. Pavešić, I. Škarić, S. Težak, Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika, HAZU - Globus, Zagreb, str. 61 - 377.
- Šulek, B. (1854). O dvoglasu ie. Neven, treći tečaj, Književni prilog k "Nevenu", br. 2, 20. Travnja 1954, V - X.
- Vončina, J. (1993, a). Hrvatski jekavski dugi jat. U knjizi: Preporodni jezični temelji, str. 123 - 154, Matica hrvatska, Zagreb.
- Vončina, J. (1993, b). Gundulićeve elizije s Karedžičeva motrišta. U knjizi: Preporodni jezični temelji, str. 155 - 161, Matica hrvatska, Zagreb.
- Vukušić, S. (1991). Podrijetlo jednosložnog izgovora dugoga ijekavskog jata u hrvatskom književnom jeziku, Jezik, god. 38, br. 4, str. 113 - 116, Zagreb.
-

Ivo Škarić
Faculty of Philosophy, Zagreb, Croatia

WHAT TO DO WITH THE STANDARD CROATIAN REFLEX OF THE OLD LONG (ǣ)?

SUMMARY

The problem of the standard Croatian reflex of the old long (ǣ), which is undoubtedly different from the short (æ), with its additional vagueness of phonemic content and a vagueness as to how to pronounce it properly and how to write it reasonably, has not originally been an essentially Croatian problem: it was imposed on the Croats in the last century by V. S. Karadžić who then persistently pleaded for the two-syllable long (ǣ) to be translated by three phonemes in the series (i - j - e) which ought to be spelt ije, in accordance with his rule: "write the way it is pronounced". Recent norm and practice have rejected such phonemic and phonetic standardisation, whereas the orthographic solution is also being rejected through practice because the average users of the Croatian standard speech have found it "unlearnable". This research is an addition - from the point of view of phonetics and communication - to the present-day re-questioning and re-evaluation of the problem of long (ǣ). The acoustic image of long (ǣ) and short (æ) as pronounced by excellent speakers, has been reinvestigated and the possibility of auditory recognition of artificially separated segments of both has been verified. The efficiency of reading the reflexes of (ǣ) spelt as ije, ie and je has been examined by measuring the duration of reaction to them. The results that have been obtained point to this most reasonable interpretation: the Croatian standard reflex of the old (ǣ) consists of two phonemes (j - e), that it is pronounced as one syllable (jē) and that the most convenient spelling is je; this implies that long (ǣ) has been conceived as equal to the short (æ) by its nature, differing from it only in terms of duration of the vowel (e), in just the same way any other vowel can be made prosodically different. After a century-and-a-half-long efforts and endeavours to separate the long (ǣ) from the short one in other aspects (apart from duration), the Croatian sense of language has proved to be resistant, sticking firmly to its traditional lack of phonemic differentiation.

Key words: Croatian language, standard language, ortography, phonetics